

Mål & Mæle · 3

9. årgang 1983

Skole og dialekt

Hvor stort et handicap er det for skolebørn at deres modersmål er en dialekt? Det ved man noget om nu, og Mål & Mæle bringer resultatet af en ny videnskabelig undersøgelse. Side 7

Om at svinge med ørene og hænge med næbbet

Når man skal lære et sprog er det ikke nok med ordene og grammatikken. Selv om man ved hvad *flint* og *flyve* betyder, kan man ikke regne ud hvad *flyve i flint* indebærer, eller at man ikke kan *flyve i granit*. Artiklen om idiomer behandler dette emne. Side 11

Pleonasmer

– hvad er det? Det er sproglige dobbeltheder som *en gammel olding*, *en ekstra prik over iet* og *Hansens to tvillinger*. Mål & Mæle analyserer sprogets unødvendige overflødighed. Side 21

Skriveskriften

Ligesom sprogets lyde kan analyseres ned til nogle få træk, sådan kan skriften ses som sammensat af et begrænset antal streger og buer der indgår i kombinationer med hinanden. Side 26

Gab og gaben

Som det første tidsskrift i verden kan Mål & Mæle nu bringe gabets grammatik! Side 32

Sprogligheder 2

Skole, samfund og
dialekt 7

Jeg er på trapperne . 11

De overflødige
pleonasmer 21

Hvad er skriveskriften
lavet af? 26

Gab 32

I ethvert ved Skrifter dyrket Tunge-
maal findes en tre-
dobbelt Udtale.
Anderledes taler
den gemene Mand
Ordene ud, hvilke
han ikke har lært af
Skrifter, men allene
ved den mundtlige
Tales Overleverelse.
Anderledes er den
Velopdragnes Ud-
tale i det borgerlige
Liv; og atter ander-
ledes den offentlige
Talers.

Jacob Baden
(1735-1804)

Sproglig heder

? Til Mål og Mæle!

I forskellige folkeviser og ældre digte findes udsagnsordet *vog* (han *vog* den kullede greve). Vi har prøvet at finde ordet i Ordbog over det Danske Sprog, men forgæves.

Findes ordet i navnemåde eller nutidsform, eller har det kun overlevet i den nævnte form?

Med venlig hilsen
K. M. Hansen
Græsted

! *Vog* er datid af et udsagnsord der på dansk hedder *veje* og betyder 'dræbe'. Det kendes fra ældre dansk og fra oldnordisk, men det er forlængst udgået af sproget. Længst levede det i poesi, fx folkeviser, og fra folkeviserne blev det hentet frem af forrige århundredes romantiske digtere. Det er i øvrigt brugt så sent som i 1941 af Kaj Munk.

Datidsformen *vog* overlevede længst, og jeg gad dog vidst om det ikke har at gøre med at det kun er på én stavelse: hvis versmålet ikke har plads til de to stavelser i *dræbte*, så var *vog* en god løsning. Om man skriver *dræber* eller *vejer* i nutid kan jo komme ud på ét. Der var også det at *veje(r)* har en helt anden betydning ved siden af, mens *vog* ikke ligner andre ord.

Veje i betydningen 'måle vægt', og *veje* med betydningen 'dræbe' har i øvrigt vidt forskellig oprindelse. Roden til det sidste *veje* genfindes i det latinske ord for *sejr*: *vic-toria*.

Man kan for resten godt finde både *vog* og *veje* i ODS.

EH

! I nr. 2/83 diskuterer en læge, om han helst vil kaldes *læge* el. *doktor*. For undertegnede er det et spørgsmål om vokaler: A, O, U er klangfulde vokaler, de andre er klangløse. *Læge* lyder svagt og kedeligt, man kommer til at tænke på lægt vand og Æ er simpelt hen en grim lyd.

Det smukke ved f.eks. Italiensk er vel de mange klangfulde vokaler og eftertrykket på dem i udtalet, de tilsvarende danske ord har svage vokaler og ordene slutter klangløst med faldende tone: *Advokat* lyder bedre end *Sagfører*, *Pastor* end *Præst*, *Kaptajn* bedre end *Skibsfører*, *Revolution* bedre end *Omvæltning*, *Emotion* bedre end *Følelse*, *Jordemoder* bedre end *Fødselshjælper*, *Dirigent* og *Direktør* lyder bedre end *Ordstyrer* og *Forretningsfører*, fordi de danske ord ender svagt.

Johannes Ewald kendte til kraftige vokaler: *Sortladne Hav* og *Stormens Brag*.

Det behøver således ikke være af snobberi man foretrækker de fremmede ord, og det danske ord kan også være det bedste: *Farsot* lyder bedre end *Epide-mi*. Det er muligt, de oprindelige danske ord er gode nok, men er glemt for Germanismer, men jeg har ikke kundskaber på dét område.

I sin interesse for sprogrøgt bør man ikke glemme sprogets æstetik: *vokal* og *konsonant* lyder bedre end de intetsigende, hjemmelavede, fortænkte misfostre »selvlyd« og »medlyd«.

Med venlig hilsen
B. Fog
Helsingør

? Til Mål & Mæle.

I følgende sætningsramme er der mindst 4 muligheder som synes at være lige gode: *Hvis han havde vidst, at...*

- 1) *så havde han kunnet gøre det på en anden måde.*
- 2) *så kunne han have gjort det på en anden måde.*
- 3) *så ville han kunne have gjort det på en anden måde.*
- 4) *så ville han have kunnet gøre det på en anden måde.*

Der er vist også flere muligheder. Betyder de nøjagtigt det samme, og hvilken form skal man helst bruge?

K.V.P.

! Kære KVP.

Det var et indviklet spørgsmål, så det kræver lidt opvarmning. For det første er der her tale om en såkaldt kontrafaktisk sætning, dvs. en tænkt forestilling som er en antagelse der strider mod nutidens, fortidens eller fremtidens virkelighed. Det udtrykker man på dansk ikke med forestillende måde (konjunktiv), men ved forskydning i tiden som om det var fortid. Den forskydning der i udtrykket er sket til fortid er altså udtryk for at der ikke er tale om noget virkeligt, men ellers gør det ingen forskel for det videre ræsonnement.

For det andet: i den store danske grammatik af Kristian Mikkelsen (ja, ham med *Italia terra est*), Dansk Ordføjningslære, (1911) 1975, kan man læse følgende regel: (om forskydning af tiderne) »Er udsagnsordet et mådesudsagnsord (dog ikke *gide*), betegnes regelmæssigt det förnutidige ikke ved fördatid af dette, men ved datid i forbindelse med förnutidsnavnemåde af det afhængige udsagnsord, f.eks. *Jeg ville gjerne have hjulpet ham*«, i stedet for *jeg havde gerne villet hjælpe*

ham. Og senere: »Undtagelser fra reglen er ikke helt sjældne, især ved *kunne*, f.eks. *Gid jeg havde kunnet hjælpe ham!*« (§ 158). Her er det altså beskrevet at 1) og 2) begge to kan bruges om det samme og 3) og 4) om det samme, men der gives ingen forklaring på hvorfor, og heller ingen forklaring på 3) og 4) i forhold til 1) og 2).

For det tredje: For at forklare meningen med tiderner, vil jeg illustrere tiden som en linje der går mod højre, bestemte tidspunkter kan så ligge forskellige steder på denne linje. I en almindelig fremsættende sætning i nutid falder tidspunktet for begivenheden (B) og tidspunktet for sætningens fremsættelse, taletidspunktet (T) sammen. Det kan illustreres således:

han sover: -----T,B-----
I datidsformen ligger B før T:
han sov: ---B---T---

Datid og førnutid adskiller sig ikke mht. begivenhedens placering i forhold til taletidspunktet, men mht. fra hvilket tidspunkt begivenheden opleves (O); ved datid ligger oplevelsestidspunktet samtidig med begivenhedstidspunktet, men oplevelsestidspunktet ved førnutid ligger samtidig med taletidspunktet. Førnutid er det nutidige resultat af en fortidig handling:

han sov: ---B,O---T- og
han har sovet: ---B---O,T---

Denne tidslinje kan nu bruges som en slags spil eller maskine hvor hvert enkelt ord eller udtryk betyder en ganske bestemt forandring af punkternes forhold til hinanden, således at meget sammensatte udtryk kan forstås som resultatet af alle enkeltdeles forandringer taget i rækkefølge, den ene efter den anden. Spillet er således opbygget:

a) nutidsformen placerer et O samme sted som T: ---O,T---

b) datidsformen placerer et O til venstre for T: ---O---T---

c) ordet *vil* placerer enten et O til venstre for B eller et B til højre for et O: ---O---B---(der kan dog kun være ét B),

d) ordet *har* placerer enten et B til venstre for et O eller et O til højre for et B: ---B---O---(kun ét B).

Det var reglerne for spillet, så kan vi begynde at spille. Fremtidsformen *han vil gøre det* kan altså konstrueres således a) nutidsformen på *vil* placerer O ved T: ---O,T--- og ordet *vil* placerer B til højre for O: ---O,T---B---. *Han ville gøre det*, som kaldes fortids fremtid, får følgende betydning: datidsformen af *ville* placerer O til venstre for T (regel b): ---O---T---, ordet *vil* placerer B til højre for O: ---O---B---T---. Så nu bliver det indviklet: fortids før fremtid: *han ville have gjort det*. Regel b: datidsformen placerer O til venstre for T: ---O---T---. Regel c: ordet *vil* placerer B til højre for O: ---O---B---T---. Regel d: ordet *har* placerer et O til højre for B, men så får vi to O'er, så vi må hellere nummerere dem: ---O₁---B---O₂---T---. Det svarer vist også helt til vores intuitive forståelse af udtrykket *han ville have gjort det*, i forhold til en gang i fortiden (O₁) ville et fremtidigt tidspunkt (O₂) ligge efter begivenheden (B). Man kan altså se at spillet virker - følger man reglerne nøje, får man også intuitivt rigtige beskrivelser af meningen med udtrykket.

Dette sætter os nu i stand til at sammenligne betydningen af de sammensatte tider i eksemplerne 1) og 2).

Jeg vælger dog i første omgang Mikkelsens eksempler: Førdatid: *jeg havde gerne villet hjælpe ham*. Regel b: datids-

formen placerer O til venstre for T: ---O---T---

Regel d: ordet *har* placerer B til venstre for O: ---B---O---T---

Regel c: ordet *vil* placerer O til venstre for B: -O₂---B---O₁---T---

.. Og så tager vi det andet udtryk: *jeg ville gerne have hjulpet ham:*

regel b: datidsformen placerer O til venstre for T: ---O---T---

regel c: ordet *vil* placerer B til højre for O: ---O---B---T---

regel d: ordet *har* placerer et O til højre for B: ---O₁---B---O₂---T---. Som man kan se laver spillet den samme beskrivelse for *jeg havde gerne villet hjælpe ham* og for *jeg ville gerne have hjulpet ham*; der er blot den ene

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Tøgeby
Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen
Ekspedition:

Jul. Gjellerups Boghandel
Sølvgade 87

1307 København K
Telf.: 01 13 72 33

Giro: 9 02 91 92

Tryk: S.L. Møllers Bogtrykkeri, Skovlunde.

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 62,50 per årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Jul. Gjellerups Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

forskel at i den første tidslinje kommer O₂ til venstre for O₁ og i den anden er det omvendt, men den forskel er så subtil så den ikke generer os. Grunden til at det går op på den måde er den at *vil* både kan forstås som et udsagnsord som forskydes i tid og som et hjælpeudsagnsord der forskyder andre udsagnsord i tid. Derfor gælder reglen fra Mikkelsen også kun for modalverber eller mådesudsagnsord der har denne dobbelte mulighed.

Det gælder ikke kun mådesudsagnsordet *vil* men fx også *kan* i visse sætninger, fx eksempel 1): *Han havde kunnet gøre det* får selvfølgelig beskrivelsen som *jeg havde villet hjælpe ham*: ---O₂---B---O₁---T---. 2) *han kunne have gjort det* får så følgende betydning: regel b: datid placerer O til venstre for T: ---O---T---. (ny) regel e: ordet *kan* placerer B til højre for O: ---O---B---T---. (Denne nye regel gælder fx udmærket i udtryk som: *han kan gå nu*: ---O,T---B, *han kunne gå når han ville*: ---O---B---T---.) Og for at fortsætte med 2) *han kunne have gjort det*: regel d: ordet *har* placerer O til højre for B: ---O₁---B---O₂---T---. Imidlertid virker regel e ikke i alle tilfælde, fx ikke i *han kan have gjort det* som jo slet ikke giver samme tid som *han vil have gjort det*. Derfor er der som Mikkelsen skriver en del undtagelser fra hans regel ved ordet *kunne*. Det var 1) og 2). Så langt så godt.

Eksempel 3) og 4) er endnu mere udviklede. Man kan tit fordoble mådesudsagnsordene uden at betydningsforskellen bliver overvældende. *han kan gøre det* får fx beskrivelsen: ---T,O---B--- og *han vil kunne gøre det* må beskrives: ---T,O₁---O₂---B---. Læg mærke til at man ikke kan have to B'er og

derfor må vælge to O'er når det bliver nødvendigt. *Han ville kunne gøre det*: O₁---O₂---B---T---.

Med en skarp analyse kan man altså skelne, men betydningsforskellen er ikke af en sådan art at man ikke ville kunne bruge begge udtryk om det samme forhold.

Spiller vi nu 3) og 4) igennem giver det følgende resultat:

3) *så ville han kunne have gjort det*

regel resultat:

- b) ---O---T---
- c) ---O---B---T---
- e) ---O₁---O₂---B---T---
- d) ---O₁---O₂---B---O₃---T---

4) *så ville han have kunnet gøre det*

regel resultat:

- b) ---O---T---
- c) ---O---B---T---
- d) ---O₁---B---O₂---T---
- e) ---O₁---O₃---B---O₂---T---

Som vi ser er der kun forskel på nummeringen af O'erne og den betydningsforskel kan som sagt ikke mærkes. Forskellen på 2) og 3) er nu følgende: 2) *så kunne han have gjort det*: ---O₁---B---O₂---T--- og 3) *så ville han kunne have gjort det*: ---O₁---O₂---B---O₃---T---. Der er altså en forskel, men kun en der drejer sig om at man har et ekstra O skudt ind mellem O og B, og den er der, men den er ikke nær så stor som andre forskelle, og den kommer sidst i rækken af betydningsenheder vi opfatter, så den ligger på grænsen af hvad vores tænkeapparat kan kapere; med andre ord man løber uvægerlig sur i det når man prøver at tænke over det, lige som man ikke kan gennemskue en dobbelt dobbeltcrossing i poker uden kortslutninger.

Så kære KVP, udtrykkene betyder ikke helt præcist det samme, men 1) og 2) på den ene side og 3) og 4) på den anden si-

de betyder faktisk i så høj grad det samme at de kan gå som synonyme. 2) og 3) betyder faktisk ikke det samme, men det er meget svært med bevidstheden at fange forskellen, så de vil kunne bruges i de samme situationer. Det ser ud til (efter Mikkelsens regel) at 2) er den hyppigste, når den er mulig, dvs. altid ved *ville* og ofte ved *kunne*. Spørgsmålet er om det havde villet være lettere eller om det ville have været lettere hvis vi havde haft konjunktiv.

OT

? Kære Mål og Mæle.

Jeg læser med glæde og tilfredshed Deres blad. Det danske sprogs udvikling og den måde det maltrakteres på bekymrer mig meget.

Mine to piger er opdraget til at tale korrekt dansk, men problemet er at skolen, hvor paradoksalt det end lyder, er med til at ødelægge det, jeg har bygget på. Ofte kommer min datter hjem og fortæller om grammatiske brølere, hun bliver præsenteret for sågar fra en dansklærer. Blandt mange eksempler er der det rædselsfulde nye udtryk *starte op*. Efter vores mening er der ikke noget der hedder *starte op*. Læreren påstår det er korrekt dansk.

Hvad siger Mål og Mæle?

D.A.

Rungsted Kyst

! Udtrykket *starte op* og det tilsvarende *opstart* er ganske rigtigt noget nyt i dansk. Det er kommet ind i løbet af de sidste små 10 år, og oprindelsen er uden tvivl det engelske *start up*.

Starte op betyder ikke det samme som *starte*. *Starte* betegner en igangsætning af eller en begyndelse på noget: *vi har startet en produktion af have-møbler*; *starte op* derimod be-

tegner at der er tale om en igangsætningsperiode, tiden fra starten indtil alt er kommet helt i gang, opvarmningsfasen: *produktionen blev startet op i marts, og allerede i juni regner vi med at være oppe på fuld kapacitet.*

Op i starte op er således ikke overflødigt, og det nye udtryk har givet os en betydning som vi ikke havde i dansk i forvejen.

Hvorfor er der så så mange der er irriteret på *starte op* og *opstart*? For det er der.

Det kommer af at mange af dem der bruger *opstart* og *starte op*, bruger udtrykkene uden at mene noget særligt med dem, altså i samme betydning som *start* og *starte*. Så er *op* jo ganske overflødigt, og vi har ingen som helst glæde af det ny ord. Det er bare irriterende.

Det hele minder om ord som *problematik*, *målsætning* og *på årsbasis*, som faktisk ikke betyder det samme som *problem*, *mål* og *om året*. Sagde folk *problematik* når de mener 'problematik', og *problem* når de mener 'problem', så var der ikke noget problem. Men når de taler om *opstart*, *problematik*, *målsætning* og *på årsbasis* uden at der er dækning for det, enten af rent sjusk, eller for at blære sig over for os der bare *starter* (eller måske endog *begynder*!), kender til *problemer* og har vore *mål*, ja så bliver vi irriteret.

Der er altså ikke noget i vejen med ordene *opstart* og *starte op*, bare man bruger dem ordentligt.

EH

? Kære Mål og Mæle,
Mon I kan fortælle mig, hvordan det kan være, at et hospital

hedder et »sygehus«, så såre man kommer uden for København?

I mit gamle og hæderkronede leksikon fra begyndelsen af tyverne »Store Nordiske Konversationsleksikon« vil man ikke rigtig kendes ved begrebet »sygehus«. Ordet »hospital« er omtalt med en lang og udførlig forklaring om oprindelse og betydning, men slår man op under »sygehus«, så står der kort og lakonisk: Sygehus = Hospital.

I ordbog over det danske sprog står der en mystisk forklaring om, at sygehus betyder »større anstalt, hvor (sengeliggende) syge opholder sig --«, og at sygehus nu er den gennemgående betegnelse, mens »Hospital« nu især bruges »om større anstalter«.

Og så står der, at derfor er »hospital« det almindelige i København og »sygehus« det almindelige i provinsen.

Der konkluderes med andre ord, at fordi både »sygehus« og »hospital« betyder en større anstalt, så hedder det ene i provinsen og det andet i København.

Forresten er der da et par »anstalter« uden for Valby Bakke, der hedder Hospitaler (Sct. Hans Hospital i Roskilde og Fysiurgisk Hospital i Hornbæk).

Det kan heller ikke være størrelsen, da vi jo har (haft) små hospitaler i København (Sct. Josef og Børnehospitalet på Fuglebakken).

Er hospitalerne på vej ud som et levn fra gammel tid? Jeg ville af en eller anden grund meget nødig ligge på »Rigssygehuset«, hvorimod Rigshospitalet lyder betryggende (og velkendt?).

Kan I sige noget herom?

Venlig hilsen
Ib Johnsen
København F

Sprogligheder

Denne brykasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til Jul. Gjellerups Boghandel Sølvgade 87 1307 København K og mærk kuverten Sprogligheder.

! Kære Ib Johnsen.

Nej, ikke noget lige så fornuftigt som der står i spørgsmålet.

OT

? Kære Mål & Mæle.

Hvorfor siger man *lige til øllet*, hvad er det for noget øl, og hvad er egentlig meningen med det?

Lene Gottlieb
Valby

! Kære Lene.

Lige til øllet er faktisk lige ud ad landevejen. Oprindeligt har det betegnet at man lige havde penge til det øl der hørte til en portion mad, den daglige øl. Det svarer helt til udtrykket *hun havde ikke salt til et æg*. Der næst er det blevet brugt i andre sammenhænge hvor det så betyder 'lige akkurat nok' af et eller andet, eller 'med nød og næppe'. Man kan fx sige: *det var lige til øllet at han nåede toget*. Det var oplysninger lige til øllet om lige til øllet.

OT

? Til Mål & Mæle.

Udtrykket *lavtlønsområde* er vel egentlig forkert, det bør hedde *lavtlønsområde* for det hedder jo *en lav løn*.

Knud V. Palshof
København

! Kære Knud V. Palshof

Ordet er korrekt i den forstand at det står i den grønne Retsskrivningsordbog. Det er dannet ved en sammensætning af ordene *lavt lønnet*. Det er selvfølgelig en lidt ualmindelig ord-dannelse, men den er ikke enestående, den findes fx også i *højttaler*, som selvfølgelig ikke er afledt af *en høj taler*, men heller ikke af *en høj tale*, men af *at tale højt*. Den findes også i *lavtflyvning*. Den er sikkert særlig attraktiv ved sammensætninger med *lav-* fordi man dermed slipper for at tage stilling om man skal skifte udtale fra *lav løn* der rimer på stav til *lavløn* der rimer på *ravgrøn*. Der er ikke noget at gøre, sprognævnet har selv sagt at den er god nok med *lavtlønstil-læg*.

OT

? Til Mål og Mæle.

Jeg ser flere steder folk skrive *han går ud og ind af dørene/ kontoret hele dagen* eller lignende. Det gør ondt i min gamle dansklerer-ischiassnerve:

1) Hvis man sagde *ind og ud* (i stedet for omvendt) ville man klart kunne afgøre om næste ord skulle være *af* eller *ad* ud fra de alm. regler (»bruden kom op ad/af gulvet«, var vist Rehllings standardvittighed). Men nu bliver det altid *af*, altså *ud og ind af døren*.

2) Og der er da slet ikke noget der hedder *ind af*, vel? Men vi siger jo alle sammen *ud og ind a'*, så hvorfor skal man få ørene i maskinen når man skriver det. Hvad er jeres visdom i denne sag?

Venlig hilsen
Lars Peter Rømhild
Birkerød

! Kære Lars Peter Rømhild.

Det er jo rigtigt at *af* betegner en bevægelse bort fra et område eller rum som man befinder sig i eller på: *ud af stuen, op af sengen, frem af mørket, ned af træet* osv. Mens *ad* betegner en bevægelse på eller i noget, således at det der står foran *ad* er retningen, det der står bagved er vejen eller passagen: *ud ad landevejen, op ad væggen, ind ad vinduet, ned ad tovet* osv.

Hvis man altså står på en stige og så hopper ned, så kommer man *ned af stigen*. Men er man på taget og benytter stigen når man skal ned, så kommer man *ned ad stigen*.

Og tilsvarende går man altså *ud og ind ad døren*. Ud af døren? Jo, det kan siges og skrives: »Der var blevet skudt efter undervisningsministeren, så han måtte bruge det meste af weekenden til at pille kugler ud af døren.« Men *ind af*? Aldrig i korrekt skriftsprog.

Det med *ad* og *af* er kun et skriftsprogspørgsmål, og det opstår naturligvis fordi de fleste af os i udtalen ganske ubekymret nøjes med formen *a'* både for *ad* og *af*. Vanskeligheden ved at tage en rask retsskrivnings-beslutning og vedtage at fra på mandag skrives der *af* i alle tilfælde, er dels at skellet mellem *ad* og *af* svarer nøje til en skellen i betydningen, dels at der stadig er en del mennesker der faktisk også gør forskel i udtalen.

EH

Skole, samfund og dialekt

For bare 100 år siden kunne man høre dialekt overalt i Danmark, bare man kom en lille smule uden for de store byer. Sådan er det ikke i dag. Nu er dialekt kun almindelig i de egne, der ligger længst fra hovedstaden: Vendsyssel, Vest- og Sønderjylland og Bornholm. Det er der nogle, der er kede af. De mener, at noget oprindelig dansk kultur går tabt på den måde. Andre er mere tilfredse med udviklingen. De finder, at den gør det nemmere for os allesammen at forstå hinanden og mindre besværligt at lære at skrive og læse.

Dialekterne er på tilbagetog

Den diskussion er ikke spor ny. I århundreder har de lærde villet fortælle de dialekttalende, hvad de skulle med deres dialekt. I 1787 skrev en forvalter Nødskov, at »Thims Sogns Sprogart, ligesom og hele Jyllands, er en fordærvet Udtale af det Danske Sprog«. Det var typisk for hans tid, at man gerne ville af med dialekterne hurtigst muligt. Lærere og præster gjorde et stort arbejde for at lære bønderns børn »rigtig« dansk. Nogle år senere gjorde Grundtvig sig til talsmand for det stik modsatte synspunkt: menigmands sprog er nu vort »*Modersmaal*, og fremmede Skarer har aldrig, det Gud være lovet, faaet Fodfæste paa Marken og Raaderum til at forvende Maalet«. Grundtvig brugte med vilje mange dialektord, når han skrev.

Den første, der tog skridtet fuldt ud, var Blicher, da han i 1842 udgav »E Bindstouw« helt igennem på jysk. Men det blev nu ved det, for spørgsmålet

blev snart, om dialekterne overhovedet kunne reddes. I 1871 skrev en redaktør Høgsbro surt i »Dansk Folketidende«: »Udryddelsen af Bondemaalet har været et længe ønsket Maal for manges en forskruet Skolelærer eller indskrænket Præst og vel ogsaa for en eller anden forfængelig Bonde, der ved at snakke »fint« troede at være blevet et dannet Menneske«.

I dag tror nogle kloge sjæle, at dialekterne er underkuede. Endnu i 1982 kunne man i et fagblad læse, at »Ens sprog er et identifikationsmiddel med den sociale gruppe, man tilhører, så i og med at ens sprog ikke er godt nok, vil den dialekttalende både føle sig selv og sit sociale tilhørsforhold mindre værdigt i forhold til de rigsmåltalende.«

Så diskussionen fortsætter, alt imens de danske dialekter viger for rigsmålet.

Hirtshals

Ét af de steder i landet, hvor dialekten er mest velbevaret, er Hirtshals Kommune i Vendsyssel. Kommunens skolevæsen fandt i 1981 ud af, at nu ville man have styr på noget af alt det, der skændes om. Selvfølgelig ville man gerne vide, om dialekten *kan* overleve (og så skal man nok selv tage stilling til, om den *skal* overleve), men man ville især gerne vide noget om dialekstens betydning for skolen.

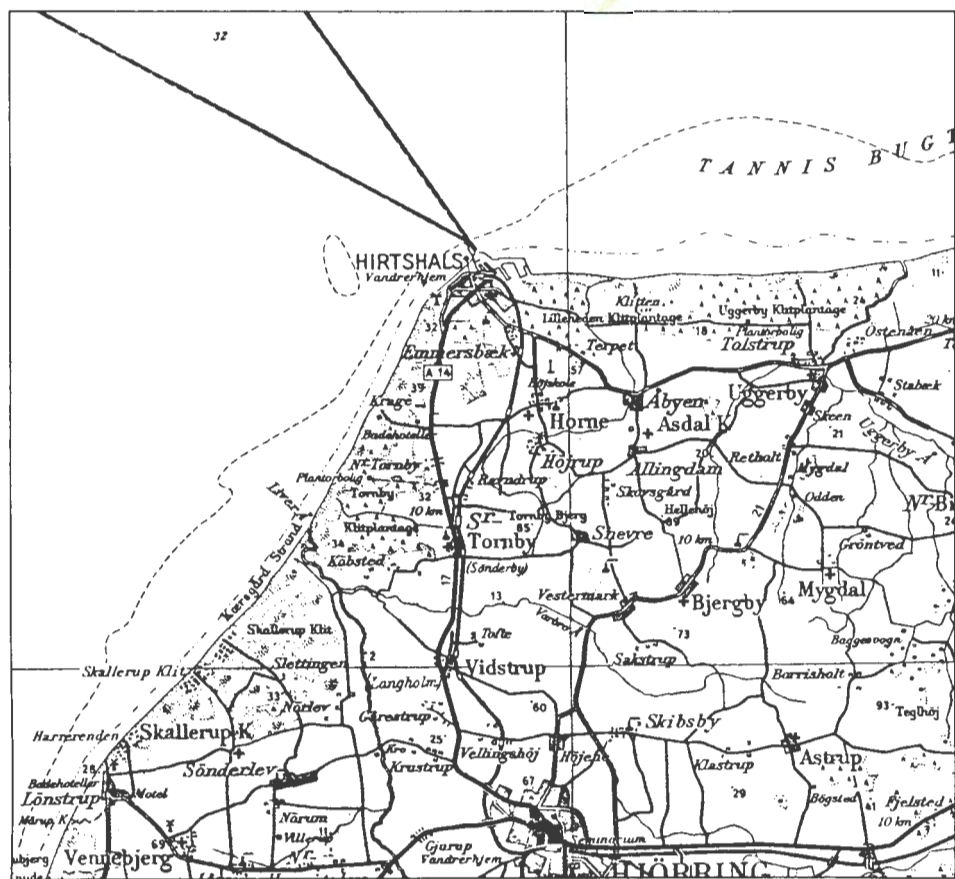
Hvad betyder dialekten for de børn i skolen, der taler den? Er de underkuede? Har de sværere ved at lære at læse? Staver de dårligere? Hvad mener

de selv, deres forældre og deres lærere: skal man rette på børnene, når de taler dialekt i timerne?

Der var mange flere ting at spørge om og kommunen satte sig i forbindelse med Danmarks Lærershøjskoles Institut for dansk. Her var vi 9 forskere, der gerne ville være med til at undersøge alle disse spørgsmål i Hirtshals. Der kom også én til fra Københavns Universitet og én fra Ålborg. Til sidst var vi altså 11, der brugte $\frac{1}{2}$ år på at studere dialekten i Hirtshals, kommunens opbygning og geografi, dens skoler osv. Da vi havde gjort det, tog vi al-

lesammen til kommunen. Vi var der sammen 2 gange. Derudover var der nogle, der tog dertil endnu flere gange. Under disse ophold talte vi med forældre, lærere, børn, med voksne dialekttalende osv. Der blev uddelt og indsamlet spørgeskemaer, foretaget båndoptagelser, gjort studier i lokalkivet og meget andet.

Hele materialet tog vi med tilbage til Lærershøjskolen og det arbejdede vi med i godt $1\frac{1}{2}$ år. Det er der nu kommet en bog ud af. Den er stor og tung og dyr, men den giver en række af de svar, kommunen ønskede.

Undersøgelserne

Det viste sig for eksempel, at dialekten også er meget stærkt på retur i Hirtshals. Der er næsten ingen i byen, der taler ren dialekt og selv i landdistrikterne er det kun et mindretal, der behersker den.

Det viste sig også, at dialekttalende børn ikke bliver drillet af deres kammerater i skolen. Det at tale dialekt er slet ikke noget problem, som mange ellers vil gøre det til. Det falder alle helt naturligt, at nogle taler anderledes end andre.

Når vi husker det, kan vi bedre forstå det næste resultat: næsten alle synes, at skolen skal lære eleverne rigssproget. Det gælder både lærerne og forældrene. Enkelte lærere synes, at man godt kan undervise på dialekten en gang imellem, men ellers siger de fleste, at man kun skal undervise *om* dialekten. Dvs. sådan at alle kan forstå dialekten og alle ved, hvad dialekt er. Men ikke sådan, at alle kommer til at *tale* den.

Det er nemlig sådan, at alle skoleelever, der kan tale dialekt, også kan tale mindst én anden form for dansk. Denne anden form for dansk kalder vendelboer »fint« eller med et mere neutralt ord »rigsdansk«. Det betyder ikke, at man ikke kan høre på det, at det er fra Vendsyssel. Vendelboer, der ikke taler dialekt, taler ikke som fynboer. Langt fra. De taler en slags rigsdansk, der er *farvet* af vendelbomål. Men det er mere forskelligt fra det egentlige vendelbomål, end det er fra københavnsk rigsmål.

Forældre og lærere i Hirtshals kommune synes altså, at det er praktisk på den måde. Da det nu tilsyneladende også er uden problemer, kan man kun give dem ret.

Klarer de sig i skolen?

Jamen, hov! Hvad nu med at *lære* noget? Det kan da godt være, at de dialekttalende ikke bliver drillet, men hvordan skal det gå dem senere hen i livet, hvis de ikke kan stave? Ja, her kommer nogle af vores projekts mest bemærkelsesværdige resultater frem. Det er blevet undersøgt, om dialekttalende elever staver anderledes end andre. Det er blevet undersøgt, om de klarer sig dårligere i mundtligt arbejde (altså fx. i gruppearbejde med elever, der snakker rigsdansk). Det er blevet undersøgt, om de er langsommere til at lære at læse.

Det viser sig *hver eneste gang*, at de dialekttalende elever ikke klarer sig det fjerneste ringere end andre. De staver snarere bedre, men det er en anden sag, som ikke kommer denne undersøgelse ved. Den har derimod til resultat, at *når* dialekttalende elever har svært ved at stave, ja så skyldes det ikke dialekten. De laver ganske vist fejl i stavningen, som hænger sammen med deres dialektudtale. Fx. kan de skrive *do* for *du* eller *tiglig* for *tidlig*. Men elever, der har mere end nogle ganske få af den slags, har også mange andre fejl, der ikke har noget med dialekt at gøre. De staver simpelthen bare dårligt i al almindelighed. Det er der naturligvis også dialekttalende elever, der gør, ligesom der er andre elever, der staver dårligt.

Dialekttalende elever *siger* også lige så meget som andre elever i gruppearbejde. De er lige så sikre i at tage ordet og de bruger tilsyneladende sproget lige så »godt« som dem, der ikke taler dialekt.

Når dialekttalende elever skal lære at læse, skal de ikke lære at læse dialekt. De skal lære at læse rigsdansk. Hvis de

skulle hæmmes noget sted, må det da være her. Men nej. Undersøgelsen konkluderer entydigt, at der er »intet, der tyder på« at børn »alene på grund af dialekt som hjemmesprog har en ringere læseudvikling« end andre børn.

Der er ét lille hjørne, hvor der måske har vist sig vanskeligheder for dialekttalende elever. Når de skal skrive stile i 5. klasse, er deres stile lidt mindre *varierede* i sprogbrugen end rigsmålstalende elevers. Det skyldes ifølge den forsker, der har undersøgt dette område, at de skal skrive stilene på rigsdansk. De skal så *også* tænke på, om de nu skriver rigsdansk og ikke bruger deres dialekt. Derfor kan det godt knibe lidt med variationen en gang imellem.

Hvad siger det så?

Hele projektet har været i kontakt med over 2000 mennesker i Hirtshals Kommune. Næsten alle kommunens lærere har været med. Forældrene til over 600 elever i de tre yngste klasser har været med næsten alle sammen. Endelig har over 1000 elever været interviewet eller besvaret spørgeskemaer. Det vil sige, at der er stor sikkerhed for, at undersøgelsen holder stik. I hvert fald statistisk.

Det kunne jo tænkes, at der er stor forskel på vendelboer og dialekttalende andre steder. Én ting er i hvert fald sikker: vendelboer kan bedst lide Vendsyssel. Langt de fleste af kommunens lærere var selv fra Vendsyssel. Flertallet af forældre var selv vokset op i Vendsyssel osv. Det ser man ikke så mange steder i landet.

Til gengæld er det nok typisk lige præcis for dialektområderne. Én af de vigtigste grunde til, at dialekterne forsvinder, er nemlig folks *bevægelighed*.

Vi flytter meget mere, end man gjorde for 100 år siden. Vi flytter, når vi skal have en uddannelse. Vi flytter, når vi har fået uddannelsen og skal have et job. Vi flytter, når vi skal have et nyt job eller har fået et barn, osv. Vi rejser også meget mere. Derfor møder vi langt hyppigere end vor tipoldeforældre andre måder at tale på. Det sliber vores eget sprog af. Derved bliver det hele mere ensartet og dialekterne dør ud. De er nemlig afhængige af *isolation*.

Isolationen hørte op i Hirtshals by i 1920'erne og 1930'erne, da havnen kom og byen blev fiskericentrum. Det trak efterhånden færge, jernbane, industri og dermed mange tilflyttere til. De bosatte sig i byen og de stod for næsten hele kommunens befolkningstilvækst indtil 1980, i hvert fald når man regner deres børn med. Derfor er der ikke dialekt i Hirtshals *by* i dag, men nok i Hirtshals *Kommune*. Dialekten er knyttet til landdistrikterne og dermed til landbruget. Der er færre og færre beskæftiget i landbruget. Derfor kan vi sige, at dialekten også vil dø ud i Hirtshals Kommune. Det er der ikke noget at gøre ved.

Det betyder ikke, at vendelboer ikke stadig kan være mest tilfredse med Vendsyssel. Det betyder heller ikke, at man ikke kan kende en vendelbo fra andre. Det betyder bare, at det vendelbomål, der var uforståeligt for københavnere, nu er erstattet af et sprog, som også københavnere kan forstå.

J. Normann Jørgensen f. 1951
ordbogsredaktør

Elisabeth Hansen og Jørn Lund (red.): Skolen, Samfundet og Dialekten. Dafolo forlag, Frederikshavn 1983. 367 sider. 185,- kr.

Jeg er på trapperne

De idiomatiske Kafkakorridorer

En japaner, der studerede ved Københavns Universitet, opsøgte efter aftale sin professor. Denne fik imidlertid et mindre ærindret at forrette andetsteds, men mente at sikre sig mod misforståelser, idet han satte følgende opslag på kontordøren: »Er på trapperne«. Det stik modsatte af, hvad han tilsigtede, indtraf, for da han forventningsfuldt kom tilbage, var der ingen japaner. Først et par timer senere fandt de hinanden. Det viste sig nemlig, at den velmenende og ihærdige elev systematisk havde gennempløjet alle bygningskompleksets trappegange for at finde læreren!

Selv om denne situation virker slående som en anekdote, er den langt fra enestående. Det tager sandelig tid at leve sig ind i alle et fremmedsprogs kringelkroge! Disse små pudsige oplevelser og chok, for ikke at sige nedværdigelser, hører uundgåeligt med til indvielsen.

Selvfølgelig udgør de undtagelser. Ikke blot retskrivningsbestemmelserne, men også grammatiske regler og enkeltordenes fastlagte henvisningsfunktioner hjælper én et langt stykke hen ad vejen. Normalt lader der sig give forklaringer på, hvorfor noget hedder sådan og sådan og betyder det og det. *Han står på trappen, han løber på trapperne og han er på trappegangen* volder ingen vanskeligheder, når man kender komponenterne, som indgår i helheden. 'Han' betegner en be-

stemt mandsperson, 'står' og 'er' en passiv tilstand og 'løber' den bevægelser han befinder sig i - 'trappen', 'trapperne' og 'trappegangen' en bestemt lokalitet, 'på' hans placering i forhold til denne - modsat f.eks. 'ved', 'under', 'over' eller 'mellem'.

Stakkels udlændinge

Hvis man står over for tilfælde, der hører under DET IDIOMATISKE OMRÅDE, må man i pædagogiske situationer ofte henholde sig udelukkende til det forspring, man har ved at være indfødt voksenperson. Derved kommer man sommetider til at virke så autoritært docerende, at man selv væmmes lidt ved det; men hvad andet kan man gøre? At være vokset op og have boet i et bestemt sprogområde mindst 15 år præger én uundgåeligt, ligesom længere tids fravær fjerner det ryg-stød, men ellers læner sig trygt tilbage i, og skaber derigennem usikkerhed over for det ellers helt selvfølgelige - lidt à la rummænds vægtløse dinglebevægelser uden for tyngdekraftens virkefelt.

Desuden ændrer sproget sig bestandigt, langsomt, men sikkert, selv i løbet af et årti. Hævdvundne former ombyrdes. Nye udtryk dukker op, og gamle forsvinder. Ordbøgerne må bestandig ajourføres. Det være hermed deres forfattere tilgivet, at de altid i følge sagens natur halter lidt bagefter

og ser sig tvunget til at omgås helt nye fænomener med en vis forsigtighed, da man aldrig, mens man befinder sig tidsmæssigt tæt inde på noget, ved, om det bliver stående eller bare er døgnfluer og generationsbetingede modeudtryk. Ét sted skal bremserne slås i!

Alligevel kan man godt undre sig over, i hvor ringe grad det idiomatiske er bearbejdet på dansk, både teoretisk og mere praktisk med udgivelse af opslagsværker og undervisningsmaterialer for øje.

At lære sine elever en næsten idiomfri udtryksmåde ville ikke alene være selv at gå som katten om den varme grød; men det måtte foruden at gøre deres sprog påfaldende stift og farveløst også hindre dem i at opfatte en række nuancer, daglig tale vrimler med.

Måske opholdt vores professor sig faktisk på trapperne, mens eleven læste hans besked? Det kommer egentlig ikke sagen ved. Han ønskede jo at meddele, at han »var på vej, undervejs, lige ved at være der«, hvilket den stakkels japaner endnu ikke vidste og selvfølgelig ingen som helst jordisk chance havde for at SLUTTE sig til.

Hvad er et idiom?

Hvor skal man ende og begynde, når det netop drejer sig om usystematiserede restgrupper? Selv oplevede jeg på IFK, en sprogskole i Salzburg jeg har besøgt adskillige gange siden 1976, at Prof. Franz Schirlbauer gennemgik billedlige udtryk, knyttet til kategorierne legemsdele og beklædningsgenstande (von Kopf bis Fuss: fra top til tå), dyr samt fugle. Det gjorde han på en måde, der virkede både oplysende, pedantisk korrekt og usædvanlig underholdende, ligesom det indirekte åbnede

øjnene for, hvor fuldt mit eget sprog er af sådanne ting. Senere løb jeg rent tilfældigt ind i flere tyske værker, som gik frem efter samme princip. Jeg begyndte nu selv at notere ned til min undervisning, hvad jeg mødte af tilsvarende talemåder på dansk, men endte med at undersøge, hvilke ordbøger der allerede fandtes på Københavns Universitets engelske, germanske og romanske læsesale i den retning.

Allerede dengang havde jeg fundet ud af, at ordene 'billedlig' og 'idiomatisk' ikke dækkede over helt det samme, skønt der eksisterer et vist slægtskab, idet de billedlige vendinger gerne har en meget lidt foranderlig, ja, undertiden totalt uforanderlig form. Disse kategorier udgør så at sige to selvstændige cirkler, som skærer hinanden og danner et stort fællesområde.

Ligeledes begyndte begrebet 'det idiomatiske' at opløse sig for mig i to hovedgrupper, mens jeg gennemlæste de udenlandske bøgers indledningsafsnit.

Pudsigt nok syntes brugen af det desto mere indforstået og selvfølgelig, jo længere jeg skred tilbage rent tidsmæssigt. Grænsen for de forskellige måder at bruge ordet på gik engang i 1960'erne.

Fælles for alle definitioner før og siden er, at bestemte ord hører sammen i faste udtryk og stående vendinger, uden man kan give nogen regler; men her begynder vandene også at skilles.

Den tidlige anvendelse af begrebet 'idiom' eller 'idiomatisk vending' viste sig at dække over standardfraser, som der ikke nødvendigvis ligger nogen billedlig betydning til grund for, omend det også kan være tilfældet. Det hedder f.eks. på dansk at *indgive sin afskedsbegæring*, *nedlægge forbud mod*

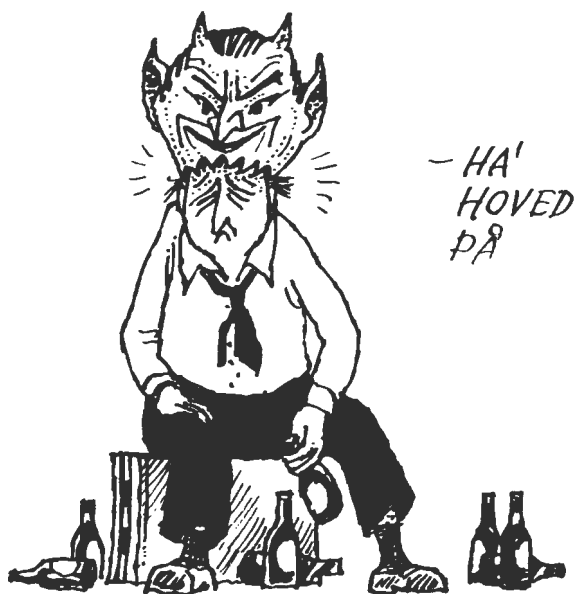
noget og gå konkurs, ikke at 'indgive afskedsbegæring', 'indgive afskedsbegæringen', 'nedlægge sit forbud mod noget', 'gå konkursen' eller 'gå på konkursen'. Det lader sig ikke argumentere for, hvornår navneordet optræder med ejestedord, bestemt kendeord og i nøgen form. Hvilke udsagnsord og navneord der hører sammen, kan ikke forudsiges, ejheller i alle tilfælde det forholdsord, som eventuelt følger efter. Det må man simpelthen vide!

Praktiske erfaringer

Problemet melder sig for enhver, som lærer fremmedsprog. Hvis man vil kunne tale, skrive og oversætte et sådant korrekt, må man ikke blot studere det grundigt, men også skaffe sig

ikke-teoretiske erfaringer i dets hjemlande.

Den tosprogsrelation, jeg selv kender bedst til, er forholdet mellem tysk og dansk. Man har begge steder alternative udtryk for 'at tilgive nogen et mindre fejltrin eller en ubetydelig forømmelse'. Det går ikke at oversætte *ein Auge zudrücken* ord for ord! I tilfælde af, at man ubetinget ønsker at forblive ved samme legemsdel, bør man foretrække *at lukke øjnene for noget*. Bemærk: ikke alene virker udsagnsordene umiddelbart forskellige, ligesom omvendt 'lukke' på tysk i andre situationer gengives med bl.a. 'schliessen' og 'zumachen'. På det ene sprog bruges ubestemt ental af navneordet og på det andet bestemt flertal. 'At lukke øjnene for noget' forbindes heller ikke altid med proportionssans,

rimelighed og largeness, men indeholder sommetider negative biforestillinger i retning af fortrængning. Derfor ville det efter min mening være allerbedst at bevæge sig hen et helt andet sted på kroppen og vælge *at se gennem fingre med noget*. Et andet eksempel: *at gribe til modforanstaltninger* hedder *Gegenmassnahmen ergreifen* uden forholdsord mellem udsagnsord og navneord. Hvorfor? Jamen det siger man simpelthen på dansk! So sagt man aber auf Deutsch! 'At være på vej, lige ved at komme' hedder også *at være på trapperne* og ikke 'at være på trappen', 'at være på trappegangen' eller 'at være på vej op ad trapperne'. Det er desværre det eneste, vi kan sige til vores stakkels japaner!

De sidste 20 år har en række engelsk-amerikanske og tyske forskere imidlertid ikke givet sig tilfreds med dette aspekt alene som betingelse for at kalde noget 'idiomatisk', men tilføjet et nyt. Ganske vist lægges der fortsat vægt på DEN RENT YDRE SPROGLIGE FORM og det praktiske problem, at man sjældent kan oversætte ord for ord fra ét sprog til et andet, ja, nogle gange må skifte et helt udtryk ud for nøjagtigt – eller i hvert fald: så tilnærmelsesvis som overhovedet muligt! – at få den samme mening frem; men nu betoner man også DET BETYDNINGSMÆSSIGE INDEN FOR DE ENKELTE SPROG: at der ved sammensætning af ord til udtryk og vendinger bør dukke nye betydninger op, som ordene ikke i sig selv ejer, for at man kan tale om idiomatiske fænomener i nyere forstand. Det synes jeg er en aldeles rimelig definitorisk afgrænsning og specificering inden for et ellers næsten totalt uoverskueligt område! Der må finde en 1) udvidelse eller even-

tuelt direkte 2) afskæring sted i forhold til det oprindelige konkrete plan.

1) Som eksempel på udvidelse med absolut fastholdelse af forbindelsen til det bogstavelige nævner jeg her *at sidde ved flyglet* – vel at mærke: når udsagnsordet udtales tryksvagt! Det betyder 'at levere klaverakkompagnement til en sang – eller instrumentalso-list', mens den trykstærke udgave blot angiver det rumlige.

Lidt fjernere fra noget rent fysisk vil jeg placere *at gå på gaden*, ligeledes uden tryk på udsagnsordet. Det og *at trække*, der er pænere omskrivninger af 'at være luder' – eller sagt strengt officielt: *at være prostitueret* – indebærer mere end *at gå på gaden*, hvis man lægger tryk på udsagnsordet, men finder under det opsøgende arbejde bl.a. sted i kraft af denne type spadsereture, jfr. *at stå på gaden* og *at gå på landevejen* for henholdsvis 'at være arbejdsløs' og 'at vagabondere'. *At være på trapperne* kan tilsvarende svinge mellem konkret og overført betydning; men selv om japaneren i stedet for at læse professorens besked fik den overleveret mundtligt af en velinformeret institutmedarbejder (»Han er på trapperne«), forstod han nok ikke sammenhængen alligevel. Helt konfus måtte han blive, hvis den hjælpsomme person fortroligt tilføjede, at vor høj-lærde mands midlertidige fravær nok hang sammen med en periodisk frem-brydende uheldig tendens til *at slå til Søren*: »Hvem er Søren? Jamen det er da synd for Søren!«

2) Som eksempel på afskæring af forbindelsen til det oprindelige plan uden mulighed for at angive forskellige betydninger via henholdsvis trykstærkt og tryksvagt hovedudsagnsord vil jeg anføre *at måtte bide i det sure æble* og *at*

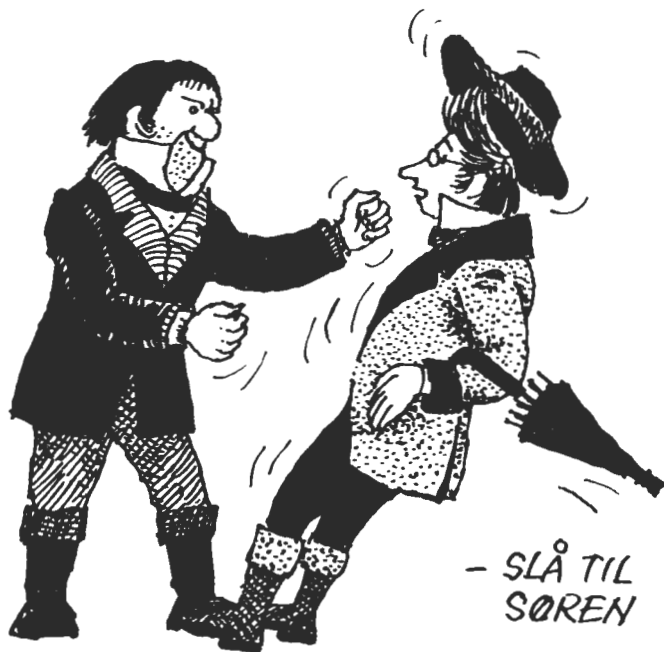
jokke i spinaten. De har mildest talt ikke særlig meget med plantevækst eller fod- og mundbevægelser at gøre! Her er vi ovre i det éntydigt billedlige område, samtidig med at ordlyden ikke lader sig ændre.

I deres bog »Sæt Tryk på« (1983) bringer Erik Hansen og Jørn Lund yderligere eksempler på idiomatiske tryktab, som drejer vendinger bort fra den blot og bar fysiske betydning: *at vise nogen døren*, *at gå igen*, *at lægge kortene på bordet*, *at ligge i sengen* og *at slå sig på flasken*. Samtidig understreger forfatterne, at trykløst udsagnsord ikke uden videre angiver, man står over for idiomer. Det gælder f.eks. *at hente øl*, *at reparere ure*, *at rejse hjem* og *at bo til leje*. Ligeledes er udsagnsord, der indgår i idiomer, sommetider trykstærke. Værket nævner bl.a. *at*

holde sig på måtten, *at skyde papegøjen*, *at grave sin egen grav*, *at tabe hovedet* og *at tage billetten*. Bortset fra det sidst citerede tilfælde virker de øvrige dog i sig selv så bizarre, at opmærksomheden uden videre henledes på, at der foregår noget specielt. Det er vel kun under krigslignende tilstande eller ophold i koncentrationslejre, at man bliver sat til *at grave sin egen grav*? Hvem gør den slags helt konkret uden at være under pres fra andre? Det fremgår også normalt af situationen, om *at tage billetten* betyder 'at begå selvmord' eller skal opfattes uidiomatisk:

Da han ikke kunne holde det hele ud længere, tog han billetten.

Efter at have bedt om en tur/retur til København og lagt 35 kr. tog han billetten og gik ud på perronen.

Hvor man har begge muligheder, altså tryksvagt og trykstærkt udsagnsord, lader denne skelnen sig ikke udelukkende afvise som overflødige raffinementer og finesser, der strengt taget overflødiggøres af den betydningsmæssige sammenhæng. Radio- og TV-speakerses sjuskeri og bevidstløshed, hvad dette angår, giver ofte nok anledning til ufrivillig komik. Lad mig nævne et ganske dagligdags eksempel på, at udtalemæssig nøjagtighed letter forståelsen: *Da malermesteren forelagde mig den skyhøje regning, viste jeg ham døren*. Trykstærkt udsagnsord vil i dette tilfælde markere, at jeg vredt udpeger, hvad det er for noget skidt, hans svende har lavet, mens tryksvagt udsagnsord angiver, at jeg jager ham væk uden først at snakke med ham.

Leksikalisering

Idiomatisering er for øvrigt beslægtet med LEKSIKALISERING. Begge fænomener drejer sig om, at sproglige helheder får betydninger, der ikke lader sig aflede eller afgrænse af ordenes grammatiske form og sætningsmæssige funktion eller normale henvisningsværdi. *Rasende* må strengt taget betegnes som nutids tillægsform af udsagnsordet 'at rase'; men hvis man kalder en person 'rasende', mener man blot 'meget vred', 'overordentlig ophidset', ikke at han render hele huset rundt med fråde i mundvigene og *raser*, for ikke at sige: *raserer* indboet! 'Spisende' kan derimod ikke kaldes leksikaliseret. Det står simpelthen for 'i færd med at spise', 'ved at spise'. *Sporvogn* er leksikaliseret. Ordet angiver én bestemt type vogn, der kører på spor, men f.eks. ikke en jernbanevogn, endskønt man logisk naivt kunne være tilbøjelig til at slutte det. *En æbleskive*

ligner måske et æble lidt i farvetegningen, men har ellers ikke noget med æbler at gøre, for den er en slags bagværk helt uden æblemasse eller andre frugt-ingredienser, og den får sjældent skiveform – i givet fald: kun hvis den fremstilles sjusket! *En tegnebog* rummer måske fjerne ydre ligheder med bøger? Det er ikke til at se det, hvis man ikke lige ved det, i hvert fald ikke for mig. Ellers må forbindelsen til 'bog' og 'tegning' siges at være lig 0.

Mine fire eksempler på leksikaliseringer (*rasende*, *sporvogn*, *æbleskive*, *tegnebog*) var allesammen enkeltord, de tre sidste ganske vist sammensætninger ('spor-vogn', 'æble-skive', 'tegne-bog') og alligevel grafiske enheder med en fastlagt betydning, som kun vanskeligt lader sig beskrive kortfattet, for de leksikaliserede ord ER det egentlige! Forklaringerne virker i høj grad underordnet, ofte lidt omstændelige og overflødige, ligefrem latterlige. Man kan udpege eller tegne de leksikaliserede fænomener for et barn eller en udlænding, eventuelt vise billeder af dem, og sige: »Det er en tegnebog. Det er et firben«.

Det bliver unægteligt vanskeligt at gøre sådan med idiomerne. De billedliggør netop på en træffende, farverig og oftest humoristisk måde noget andet, som de kan oversættes til, uden det forekommer komisk, endsige urimeligt. Ofte har man flere idiomatiske udtryk på forskelligt stilistisk niveau for samme grundfænomen, f.eks. 'at dø': *at sætte slæverne*, *at stille træskoene*, *at tage billetten* (dø for egen hånd), *at gå bort*, *at gå ind til den evige hvile* o.s.v.

For at kunne tale om idiomatiske vendinger må man have med flere ord at gøre, der ikke alene er bundet til til-

stedeværelsen af bestemte andre ord og har en temmelig eller totalt uforanderlig form, men også bidrager til at skabe nye betydninger ved at indgå i disse sammensætninger.

Hele og halve idiommer

Udtryk kan både være fuldtud og delvis idiomatiske. Der findes flere forskellige grader, alt efter hvor mange ord med mere end konkret betydning, vendingen rummer. Ja, tilstedeværelsen af sådanne borger ikke engang automatisk for, at man har fundet et idiom! Visse ord tilskrives nemlig en fast billedlig værdi, som gør det let at forstå helheden. Det gælder bl.a. en række talemåder, 'hjerte' og 'hoved' indgår i. Langt de fleste gange ordene ikke angiver den helt bogstavelige legemsdel, henviser de til 'følelse' og 'intelligens, forstand, planlægning'. *At have hoved* er derfor ikke noget idiom – modsat *at have hoved på*, der betyder 'at have tømmermænd' og følgelig hverken har at gøre med begavelse eller tilstedeværelse over for fravær af det, som sidder over halsen, men med, at dette ofte føles lidt tungt dagen derpå. *At måde bide i det sure æble* og *at jkke i spinaten* bør nok karakteriseres som overordentlig idiomatiske, men – hvis man rigtig skal løfte den pedantiske pegefinger! – ikke helt og holdent, idet 'måtte' foruden 'at have lov til' også betyder 'at være nødt til', ligesom 'sur' i tilgift til noget objektivt smagsmæssigt, der undertiden ligefrem gør godt ('en leverpostejmad med et stykke surt'), tit angiver 'ubehagelighed'. 'Jokke' indeholder undertoner af grovhed og plumphed, spinat af finhed og delikatesse. *At skyde papegøjen* er til gengæld 100% idiomatisk. Udtrykket drejer sig hverken om fugleliv eller

jagt, og 'papegøjen' forbindes så vidt jeg ved ikke andre steder i sproget med 'held'. Første gang man støder på denne talemåde, har man vist ingen som helst mulighed for selv at regne eller gætte sig frem til den nøjagtige betydning!

Det spørgsmål melder sig imidlertid uvægerligt, om det nytter noget at opretholde så skarp og spidsfindig en skelnen, som kun snævre fagkredse formår at følge konsekvent, hvis man bevæger sig uden for de rent teoretiske afhandlinger og prøver at omsætte forskningsresultater i undervisningsmaterialer og ordbøger, der også henvender sig til en bredere kreds.

Idiomernes verdensorden

Hvordan kunne man i øvrigt bygge sådanne op? Slående på mig virkede det, at af de 16 bøger, jeg fandt på Københavns Universitets engelske, germanske og romanske læsesale, havde hele 13 et traditionelt alfabetisk organiseringsprincip. Mest forfriskende og original, omend byggende videre på tyske traditioner, forekom vesttyskeren Wolf Friedrichs »*Moderne deutsche Idiomatik – Systematisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen*« mig at være. (Max Hueber Verlag, München, 1. Auflage 1966). Den er bygget metaforisk, dvs. billedligt op. Han starter ikke med udtrykkenes endelige betydning, men ved det bogstavelige plan, de sætter af fra, og indordner sine idiomatiske vendinger i 30 kategorier. Dem bringer jeg her med den alfabetiske rækkefølge omarbejdet til dansk:

- I. Antikken
- II. Beklædning
- III. Bogstaver
- IV. Domsafsigtelse og retsvæsen
- V. Dyr

- VI. Ernæring og madretter
- VII. Familien
- VIII. Farver
- IX. Fiskeri og jagt
- X. Hus og boligindretning
- XI. Håndværk
- XII. Jord, elementer og natur
- XIII. Kunst, musik og teater
- XIV. Landbruget
- XV. Det menneskelige legeme
- XVI. Navne på personer og folkeslag
- XXVII. Planter
- XXVIII. Rejse og trafik
- XIX. Religion
- XX. Riddere, soldater og krig
- XXI. Skibsfart
- XXII. Skolevæsen og videnskab
- XXIII. Spil og sport
- XXIV. Sted- og landenavne
- XXV. Sundhed, sygdom og død
- XXVI. Tal og matematik
- XXVII. Tiden
- XXVIII. Vejret
- XXIX. Økonomi og handel
- XXX. Almene udtryk

Efter hovedafsnittet, som organiseres således, følger så et alfabetisk henvisningsregister. Det kan man ty til, hvis man føler sig på fuldstændig bar bund.

Jeg citerede her udtrykkeligt Friedrichs 1. udgave. Senere dropper han sin oprindelige systematik og indfører hel traditionel mekanisk alfabetisering. Det må selvfølgelig også have voldt ham hovedbrud og ærgrelse, at netop de såkaldt 'Almene udtryk', altså restgruppen, der ikke passer ind andre steder, fylder absolut mest! Alligevel synes jeg, den oprindelige metode rummer ganske betydelige fordele. Modtageren fristes lettere til at læse større sammenhængende afsnit, og hvad der anbringes på de forskellige reoler, viser også hvilke

områder der især leverer stof til menneskets billeddannende evne. Indholdsfortegnelsen må i sig selv kunne give anledning til megen eftertanke! Det agter jeg ikke at tærskle langhalm på her; men lad mig lige levere et par ansatser, før jeg slipper denne tråd.

At legemsdelene og beklædningsgenstandene, altså det mest nære, repræsenteres i så rigelig grad, kan vel ikke undre nogen: *at bruge albuer, at tage noget i stiv arm, ikke at få et ben til jorden, at få hår på brystet, at være den der har bukserne på, at have en finger med i spillet, at få foden indenfor, at få én på frakken, endnu at have dun på hagen, at noget hænger én langt ud af halsen, at få så hatten passer, at være forkælet i hoved og røv, ikke at krumme så meget som et hår på nogens hoved, at have en rem af huden, at vaske sine hænder, at tvinge nogen i knæ, at snakke frit fra leveren, at sidde låret af nogen, at ligge på maven for nogen, at tage både næse og mund, at spille med musklerne, at have øjne i nakken, at sutte på sin egen navle, at skrabbe noget op under neglene, at spytte i nærverne, at rende panden mod en mur, at lave ris til sin egen rumpe el. røv, at give nogen en kold skulder, at vise tænder, at noget er tungen ud ad vinduet, at jukke el. træde nogen over tæerne, at få ørene i maskinen.* Her har jeg bare taget et hurtigt alfabetisk vue hen over kroppen, indbefattet enkelte løse genstande. Jeg kunne for den sags skyld blive ved side op og side ned; men jeg vælger at begrænse mig – ligesom i det følgende.

Ejheller vil vejrets tilstedeværelse vække forbløffelse: *at bede om godt vejr, at der er kold luft mellem nogen, stilhed før stormen, en storm i et glas vand m.m.* Det taler alle jo om og er udleveret til ligesom sygdom, sundhed

-SÅ
HATTEN
PASSER

og død: hverken at være levende eller død, ikke at kunne udstå nogen for sin død, at der går hul på bylden, et plaster på såret.

Derimod forekommer det påfaldende, at man nu, hvor atomragnarokket truer, stadigvæk inddrager masser af udtryk fra mere eller mindre forældede krigsformer: *at rasle med sablen, spredt fægning, at gå nogen på klingen, at bringe nogen i harnisk, at drage i ledning for noget, at føre skyttegravskrig, at opnå fodslag, en march på stedet.*

Ligeledes anvendes en række vendinger dannet over gamle typer skibsfart og uddøde håndværk. Man siger endnu, at nogen *har vind i sejlene*, skønt først damp, så olie og endelig uran er trængt ind som energikilder (jfr. *at rebe sejlene, for fulde sejl*), og i stedet for 'det er noget, der passer mig' eller 'det

er noget, der fremmer mine formål' bruger man tit et temmelig arkaisk udtryk, nemlig *det er vand på min mølle*, selv om korn i dag behandles med anderledes uprimitive metoder. Dertil kommer selvfølgelig utallige mere tidløse udtryk fra de samme områder; men det ville føre for vidt at gå ind på her.

Opmagasineret kulturhistorie

Sammenfattende kan man dog sige, at det idiomatiske område foruden at være malerisk, skarptegnet og humoristisk rummer et kæmpemæssigt antropologisk og kulturhistorisk perspektiv. Såvel nationens som menneskehedens fortid og nutid findes opmagasineret dér.

Eller skulle man snarere sige ophobet? Udgangspunktet for denne artikel var nemlig, at vi efter min mening

mangler at udforske og systematisere disse særdeles vitale og væsentlige dele af vort sprog og omsætte resultaterne i opslagsværker og lærebøger. De sidste 15 års stigende interesse for dansk som fremmedsprog kan siges at have været med til at berede jordbunden. Ikke blot intellektuelt fordringsfulde udenlandske studerende vil kunne drage nytte af, at idiomatiske vendinger o.a. faste ordforbindelser isoleres ud, opstilles og udgives. Det drejer sig jo netop ikke bare om et raritetskabinet med underlige snurrepiberier, som kun filologer og litteraturhistorikere forstår at skatte! Måske de indvandrere, der er brudt op fra landbrugssamfund, har særdeles gode muligheder for at genkende og identificere sig med de mange idiomatiske fortidsfænomener, som

stadigvæk overlever i nutidssproget, og derigennem oplever en art gammelkendt tryghed under de nye storby-mæssige betingelser i det fremmede?

Der er for længst lavet lister over samtlige uregelmæssige danske ud-sagnsord. De fylder selvfølgelig heller ikke så meget, kun ganske få sider; men når man på andre sprog har systematiseret diverse restgrupper, som ikke lader sig forklare ud fra ordklasse, bøjningsform, ordføjningslære og enkeltordenes almindelige henvisningsfunktion, skulle det så ikke også være muligt herhjemme?

*Stig Toftgaard Andersen,
f. 1949, mag.art.
underviser udlændinge i dansk på
Statens Kursus til Studentereksamen.*

De overflødige pleonasmer

Jeg gratulerer og ønsker Lykke af mit Hierte, og forsikkrer, vidner og conterer, at det er en af mine største Plaisirs, Fornøielser og Glæder at see Hendes Velstands Contentement; thi saasom der altid har været et tro, oprigtig og uforfalsket Venskabs, Kiærligheds og Amours Baand, der har sammenknyttet, sammenheftet og forenet vore Huse, saa bør og maa jeg glæde og fornøie mig over Madamens Glæde og Fornøielse ... (Barselstuen II,7)

Else Skolemester er vores litteraturs mest produktive pleonastiker. Hun dynger på, pumper sine udtryk op så det hun siger fylder dobbelt så meget som nødvendigt.

Pleonasme er et græsk ord som betyder »overfyldning« eller »overflødhed«, og betegnelsen bruges om forskellige typer af sproglig »dobbelt konfekt«. Eksempler er sådan noget som *en gammel olding, tidskronologisk, vi gik hele vejen til fods, en kvartet der består af følgende fire musikere* ...

Den planlagte overfyldning

Ordet pleonasme bruges næsten kun om sproglig fejl, altså om noget der helst skulle være undgået. Men overflødhed behøver ikke at være fejl, og den klassiske stillære har pleonasmen med som en agtværdig stilfigur. Fra litteraturen kan man hente eksempler som

Jeg kom igjen, jeg kom tidt igjen over Fyens Land og Bæltets Land (H. C. Andersen) – *Og den der ikke føler, at jeg har Ret, den tør jeg sige, den har aldrig elsket* (Ewald) – *Glæd dig, ædle Thora! glæd dig!* (Oehlenschläger).

Og fra daglig tale kender vi eksempler som *skynd dig, skynd dig!* – *jeg hader og afskyr NN* – *nu tier du stille, gør du* – *skal der synges, så skal der synges*.

Pleonasmen går imod en sprogbrugsregel som man kunne kalde nyhedsprincippet: når du skal sige noget, så skal det være noget din tilhører ikke ved i forvejen – gamle nyheder og gentagelser er i princippet af det onde.

Nu sættes nyhedsprincippet tit ud af kraft, også med vilje, men vistnok altid med en effekt som beror på at princippet normalt overholdes. Og effekten er altid understregning, ekstra vægt på det sagte. Den talende – eller den skrivende – er fx bange for at budskabet ikke skal nå frem, pointerer temperamentsfuldt eller understreger pædagogisk ved at gentage.

Og så kan man naturligvis lave vittigheder med pleonasmen: *en norsk nordmand fra Norge*, han må da virkelig være patriot!

Den ægte pleonasme

Men det man normalt tænker på når man taler om pleonasmer, det er

sprogfejl, altså noget utilsigtet og uheldigt. Det er eksempler som

enke efter *afdøde* NN

jeg har *indtil nu* aldrig været syg

de sloges *med hinanden*

fx A, B, C osv.

selv om det er koldt, vil vi *alligevel* bade

eleverne skal være i stand til at *kunne* stave ordentligt

vi vil undersøge muligheden for en *evt.* udsættelse

I den slags tilfælde er der jo ikke opnået noget som helst ved overfyldningen: ingen lidenskab i udtrykket, ingen understregning og intet eftertryk. Dobbelthederne fremkommer ved et øjeblikks uagtsomhed eller ved et søvnigt forhold til sproget i det hele taget. Disse pleonasmer er meget vanskelige at forsvare, for de går imod sprogets normale regler for brug af ord.

Hvis det fx skal give mening at tale om *en dreng på cykel*, så skal der eksistere drenge der ikke er på cykel og drenge der er det. *Dreng* er en ret abstrakt betegnelse, *en dreng på cykel* er mere præciseret eller specificeret; det er det man bruger tillægsord og andre tillægselementer til, og derfor er det forkert at sige *en rytter til hest*: der findes jo ikke ryttere der ikke er til hest, og *til hest* kan derfor ikke være en præcisering af *rytter*. Det er og bliver noget sprogligt kludder.

Falske pleonasmer

Er *borteliminere* en pleonasme? Det er der nogen der mener, for *eliminere* betyder jo i sig selv »fjerne«. Men der er masser af mennesker der slet ikke kender ordet *eliminere*, og for dem kan *borteliminere* altså ikke være pleonastisk. Det svarer til at mange ikke ken-

der eller bruger *licitere*, men nok *bortlicitere*.

Sort skosvæerte da? Ligger det ikke i *svæerte* at farven er sort (*svart*)? Nej, ikke mere, ordet har ændret betydning, *svæerte* kan have alle farver, og *sort svæerte* er godt nok.

Der er en hel del eksempler på forbindelser som ser pleonastiske ud når man tager et af ordene i forældet betydning. *Store Magleby* er et kendt eksempel: *Magle-* betyder i sig selv »stor«. Eller altså betød engang.

Orienterere betød tidligere »østvende«, men det gør der jo ikke mere, så *østorienterede* er ikke det ringeste pleonastisk. *Attentatforsøg* heller ikke, men det er rigtigt at *attentat* betyder »forsøg« på latin (*crimen attentatum*: forbrydelsesforsøg); på dansk betyder det »overfald«.

Skulle man tage de udgåede betydninger alvorligt, så skulle fx *træske* også være pleonastisk, for *ske* betyder oprindeligt »fladt træstykke«.

Skinpleonasmer

En af sprogets navnkundigste pleonasmer er udtrykket *bakke tilbage*: *bak lige lidt tilbage!* Men det kan jo give udmærket mening, nemlig hvis det drejer sig om at bakke til udgangspunktet: *bak lige tilbage til garageporten!* Her er *tilbage* uundværligt og giver god mening, så pleonastisk er det ikke. Så er det noget andet med *bakke baglæns* – hvis det ellers forekommer som andet end en vits.

Det er ikke aktuelt i øjeblikket, har jeg hørt udpeget som pleonasme: har man sagt *aktuelt*, har man også sagt »i øjeblikket«. Jamen derfor kan det skam godt give god mening at tilføje *i øjeblikket*; det viser at der menes aktu-

elt nu i modsætning til aktuelt på et senere eller tidligere tidspunkt. Lige så lidt pleonastisk er en *læsebog*. Ganske vist bruges de allerfleste bøger til at læse i, men der eksisterer jo da også *skrivebøger*, især i skolen, og tager man *læse-* som noget der hænger sammen med faget læsning, så giver *læsebog* god mening.

Selv vores *rytter til hest* kan man såmænd redde. Ikke i hvilken som helst brug, men se engang her: et beredent jagselskab holdt hvil ved en kro; kl. 14, da de skulle af sted igen, kunne man kun se en enkelt rytter til hest, alle de andre stod endnu og snakkede. Det går an når *rytter* tages i betydningen »person der ofte rider eller for nylig har redet«. Så kan man nemlig tale om ryttere til hest og ryttere der ikke er kommet i sadlen endnu.

Fuldt anerkendte pleonasmer

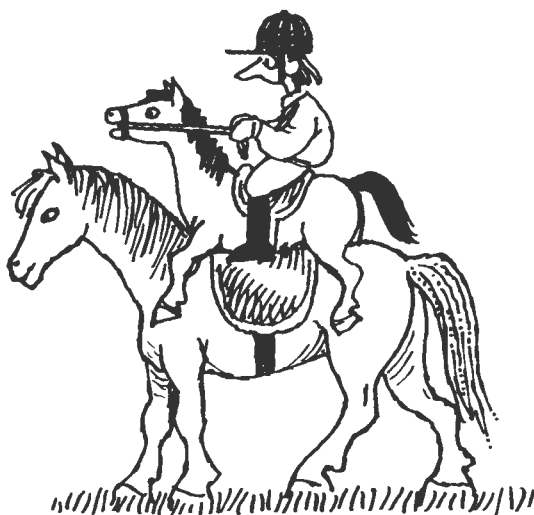
Alle og enhver kan få øje på fede pleonasmer som *et lille spædbarn* og *jeg plejer som regel at cykle*. Men hvad så med *alle og enhver*? Det er da helt pleonastisk.

Sagen er at sproget indeholder et stort register af pleonasmer som næsten ingen skænker en tanke, som ikke virker det ringeste forstyrrende og derfor heller ikke kaldes sprogfejl.

Mange af disse ret faste vendinger er *og-forbindelser* som *alle og enhver*: *fred og ro*, *ret og rimeligt*, *tit og ofte*, *pine og plage*, *evig og altid* osv.

Andre eksempler, som kun få oplever som pleonasmer, er *begge de to brødre*, *jeg kunne knap stå på benene*, *i går aftes*, *et birketræ*, *tunfisk*, *flintesten*, *orangefarvet*, *sædvane*.

Sådanne eksempler viser at selv de

En rytter til hest -

mest kritiske sprogbrugere egentlig ikke har noget imod pleonasmer hvis de bare er accepteret i den anerkendte variant af dansk man plejer at kalde rigsnormen.

Det bliver endnu tydeligere når vi ser på de grammatiske pleonasmer.

Den grammatiske pleonasme

Et godt eksempel er det overflødige *at* efter bisætningsbindeord: *hvis at du vil med . . . – jeg ved ikke hvor at hun bor – han lod som om at han sov*. Dette *at* er i rivende fremgang, men der er mange der ikke kan lide det.

Hovedargumentet mod dette *at* er at det er overflødigt. Men det duer ikke, for i grammatikken er der masser af overflødige ord som ingen har noget imod. Se bare her:

de nåede aldrig (til) Roskilde
den bog (som) vi talte om
nu (da) du alligevel skal rejse
fra København (og) til Roskilde
jeg anser hende for (at være) begavet

Selv *at* får i visse sammenhænge lov til at optræde ganske overflødigt:

han sagde (at) han var forkølet

Et andet argument er at man da ikke kan have to bindeord i én sætning: . . . *mens at vi sad der*. Hertil er der at sige at det kan man jo altså se at man kan, ikke bare af *at*-eksemplet, men også af helt uproblematisk sætninger som

det varer ikke længe *før end* hun kommer tilbage
skynd dig nu, *så at* du ikke kommer for sent
døren ser ud *som om* den har været brudt op
jeg sagde ingenting *omendskønt* jeg fandt afgørelsen urimelig

Den sidste sætning har ligefrem 3 bindeord efter hinanden! Det plejer man ganske vist at klare ved at sige at *omendskønt* er ét – ikke 3 – ord, og så skriver man det sammen. Men det samme kunne man jo sige om fx *hvis at*: det er bare ét ord, og det skrives *hvisat*.

Og hvis man alligevel mener at der ikke kan stå to bindeord efter hinanden, så måtte man jo slutte at *at* slet ikke er noget bindeord, og så ville det problem være løst! Og endelig er der følgende: i en sætning som *han sagde det var for sent* plejer man at regne med at der er udeladt et *at*. Det er en udeladelseskonstruktion, en såkaldt ellipse, og den komplette sætning ser sådan ud: *han sagde at det var for sent*.

Denne meget rimelige analyse kunne man jo overføre til det problematiske *at*. I stedet for at sige at der er tilføjet et pleonastisk og meningsløst *at* i . . . *når at vi fælder træet*, så kunne man jo sige at dette tværtimod er den komplette sætning og at *at*'et på almindelig maner er udeladt af . . . *når vi fælder træet*.

Denne sætning kunne man så enten kalde en ellipse – hvilket er noget agtværdigt – eller man kunne sige at det er noget forbandet sjusk, fordi *at*'et er glemt!

Det danske folks *at*

Men nu er det altså *når at*-typen der er udråbt til dårligt sprog og som man forfølger og bekæmper. Hvorfor nu det?

Simpelt hen fordi *når at*-typen kun forekommer i folkeligt sprog og tilfældigvis ikke har fået indpas i det officielle skrift- og litteratursprog.

Den slags afgørelser sløres altid med ugyldige argumenter der går på ud-

trykkets uklarhed og mangel på logik. Derfor kaldes folkets *at* pleonastisk.

I virkeligheden er *at* slet ikke noget bindeord. Det er et bisætningsmærke, et lille signal der kan anbringes i begyndelsen af enhver bisætning: *indtil at vi rejser ... , ... da endelig at vi kom tilbage osv.*

Ganske vist er *at* et som regel overflødigt, men der er som sagt mange overflødige ting i sproget, og det gælder alle sprog: der skal være et vist overskud, en vis overtydelighed for at sproget kan fungere uden at blive sat ud af kraft under ugunstige forhold. Der kan være støj, huller i papiret, den talende kan have en utydelig udtale, eller den lyttende kan være dårligt hørende osv. Når der er lidt at give væk af, bryder kommunikationen ikke sammen for det rene ingenting. Tænk på matematiske formler, som er næsten helt uden overskudsinformation: hvis et komma eller en parentes falder bort, er meningen en helt anden.

Netop i bisætninger er der for resten i forvejen en overflødighed som ingen har noget imod, nemlig den særlige ordstilling: *han vil gerne med* hedder det i en hovedsætning, men i en bisætning er rækkefølgen ... *hvis han gerne vil med.*

Det lyder så klinisk og overbevisende at stille diagnosen »pleonastisk *at*« og derefter kræve det fjernet. Det ville være holdbart hvis det overflødige altid var dårligt sprog – hvad det jo altså ikke er.

Det der er sket, er at man først finder på at *når at* osv. er forkasteligt og derefter udnævner *at* til at være overflødigt for dog at have en slags argument for den fordømmelse man allerede har udtalt.

Lad os imidlertid tage det roligt. Det folkelige *at* har en stor fremtid for sig.

*Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog
Københavns Universitet*

Hvad er skriveskriften lavet af?

Skriften er en af menneskets største opfindelser. Den mundtlige ytring er borte med det samme, men det skriftlige budskab når frem til en der er hundrede mile borte eller lever hundreder af år senere. Der er skrevet en rig og uoverskuelig litteratur om det forunderlige der hedder alfabetet, en lille serie på en tyvetredive skrifttegn, tilstrækkelig til at udtrykke enhver tankegang. De mange alfabeters indretning og udvikling er beskrevet i talrige værker, og her kan man forfølge fx vort *a* tilbage til dets oprindelse; i et fjernt sprog, hvorfra vi har lånt dette bogstav, siges det at »forestille« et fænomen fra dagligdagen, vistnok et oksehovede, som *a* i sin oprindelige skikkelse »afbilder«. . Det er så siden blevet vendt om.

Men hvad der optager os her, er ikke, hvordan de skrevne bogstaver – bogstaverne som vi skriver dem i hånden idag – har fået deres nuværende udseende. Vort synspunkt er ikke det historiske. Sprogvidenskabsmanden vilde her tale om en diakronisk analyse, en undersøgelse af, hvordan noget har artet sig gennem tiderne. Modsætningen er en synkronisk undersøgelse: hvordan noget er beskaffet idag eller på et eller andet givet tidspunkt. Louis Hjemsløv illustrerede tanken således: et længdesnit gennem en plantestængel vil vise os en mængde overskårne taver og kana-

ler, men først tværsnittet viser os helheden og gør det muligt at erkende et samspil. Og hvad angår skriftens bestanddele, siger samme forsker et sted, at en analyse på dette område endnu ikke er foretaget.

Skønskrift

Som udgangspunkt tager vi en håndskreven meddelelse, og er teksten – indholdet er ligegyldigt – tilstrækkelig stor, vil den vise vort komplette alfabet. Samtidig ved vi, at vi står overfor et meget højt antal individuelle skrifttræk (at grafologer beskriver et menneskes karakter på dette grundlag, angår os ikke her), mens skoleundervisningen indøver standardformer, ofte kalder vi det skoleskrift eller skønskrift. Vi behøver bare at tænke på, at bogstavet *t* i skrift optræder som eller som , ligesom man møder etc. Vor opmærksomhed er rettet mod skønskrift. Vi kan tildels parallelisere med den modsætning der for sprogforskeren fremtræder som sprogbygning: sprogbrug; ved det første spørges om, hvilke elementer et sprog råder over og reglerne for deres forbindelse, med det andet tænkes på, hvilke ord der – hvilende på disse principper – rent faktisk kan iagttages. Gælder det skriveskriften, har den enkelte »frit slag«, men rigtignok med bestemte kraftige begrænsninger; han skal adlyde skriftens interne love,

og han kan ikke skrive *l* , hvis han mener *e* , hvis størrelse er det halve. Han kan forme sit store B på flere måder *BBB B* , men skal holde det ude fra stort R *R* .

Danskeren kan sige *tante*, *tænte* eller *tarnte*, uden at ordet bliver uforståeligt, og han kan også udtale *jante* (jeg ejer ikke en jante) som *jænte* med en hårfin forskel i udtalen fra *jente* (norsk). Den skrivende bestemmer skriftens hældning, han kan overholde hvad vi sædvanligvis kalder den normale skriftretning, eller han kan skrive stejlskrift; han kan også skifte hældning uden konsekvens, og han kan skifte mellem skønskrift og håndskrift. Retningen bestemmer ikke bogstavet, den bruges ikke til at adskille to bogstaver (men vi er opmærksom på, at skriver han *K* , er stejlskrift øjensynlig obligatorisk i den afsluttende del). Han kan efter forgodtbefindende skrive trykte bogstaver indimellem. Retningen er ikke noget adskillende middel, i flere årtier har man også indøvet lodret skrift i skoleundervisningen, mens skriften tidligere skulde hælde mod højre. Om den skrivende lægger tryk i sine nedstreg – hvad visse skolelærere i ældre tid yndede, – gør intet til sagen, er ikke skelnemiddel i vor skrift.

Skriftens mindste dele

For en umiddelbar betragtning fremtræder vor håndskrevne tekst som bestående af tilfældig sammensatte tegn med vilkårlige, brogede sving og kruseduller, med forsiringer af forskellig art; iagttageren er tilbøjelig til at sige, at de er vokset organisk frem, traditionen vil nu engang, at sådan skriver man – et system bag forløbet springer ikke i øjnene. Betraget lidt nøjere synes dokumentet at råde over en god snes bogsta-

ver, hvortil skal lægges en række såkaldt store bogstaver, såfremt de afviger fra de små: *A* eller *h* , men *R* ; eller se *e* sammenholdt med *E* , *e* .

Analysen er ikke ført til bunds. Vi ser uden videre, at *a* er forskellig fra *g* , men samtidig har de fælles træk, begge er »lavet« af flere bestanddele, og det er disse og deres mindstedele vi søger.

Nedstreg

Efter få overvejelser bestemmer vi *nedstregen* som basis. Dens retning bekrymmer vi os ikke særlig om, men i tankerne har vi dog skrift med den hældning som skolen overvejende har foreskrevet, og det er skoleskriften vi betragter. Nedstregen – betragtet på dette stadium af fremstillingen – har den størrelse som små bogstaver har, den bestemmes altså af omgivelserne. Højden kalder vi »ét mål« (etmålstegn), og det er overflødigt at bemærke, at ingen højde i millimeter kan angives. Her er frit valg, men afgørende er sammenhængen, se *af* og *at* . Nedstreg af den angivne længde skal holdes ude fra nedstreg af anden længde. Med nedstreg mener vi det der ligger i ordet: */* , og for de deraf afledte tegn (såvel som for nedstregen selv) anvender vi betegnelsen stavtegn.

Opstreg veksler med nedstreg, de forudsætter hinanden, og et alfabet hvilende på nedstreg alene vilde unægtelig være særdeles fattigt – men op- og nedstreg er naturligvis ikke uafbrudt realiseret, se fx begyndelsen i *at* og slutningen af *en* . Indvendingen at mange i deres skrift gør afstand mellem bogstaverne, skriver bogstaverne enkeltvis og uden opstreg, gælder ikke – det overses da, at opstregen befinder sig i bogsta-

vets indre, se fx *a* og *e*. Til en vis grad kan vi sige, at opstreg veksler med nedstreg på samme måde som konsonant veksler med vokal. Opstregens væsen diskuteres kort senere. At visse stenografier anvender nedstreg for konsonant og opstreg for vokal, kan ikke udbyes her.

Spids, bue og næb

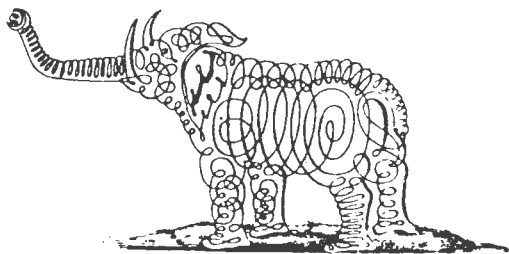
Nedstregen er basis og grundpille / . Den skal forbindes med opstreg; stående alene giver den ikke udbytte. Det kan forekomme bagatelagtigt, men det ses hurtigt, at vi her står overfor afgørende egenskaber. Aage Alvin kommer i sin analyse af bogstaverne i vor skriveskrift (i bogen *Dansk Stenografi*. Rungsted 1928, s. 17) til det resultat, at opstreg og nedstreg »går over i« hinanden ved *spids*, *bue* og *næb*: *AAA* og *LLL*. Men næbforbindelsen (nr. 3 og 6) er mindre handy og afløses af sløjfe-forbindelse: vi skriver *l* istedenfor *l* osv. (ikke desto mindre erindrer vi fra ældre forskrifter i barndommens skrivehefte *isen* (bogstavet *s* med næb foroven og forneden) og bogstavet *l*, der jo netop ikke må skrives *e*, altså et par tilfælde, hvor næbforbindelse bevares – mange klarer forhindringen ved at skrive *e* med en kompliceret forbindelse af opstreg og nedstreg, dette »snabeltræk« er øjensynlig kun repræsenteret her).

Ser vi bort herfra, kan nedstregen altså forbindes med opstreg (og omvendt) efter tre principper: *spids*, *bue* og *sløjfe*. Udbyttet er 9 tegn, og vi låner lidt senere Alvins skematiske opstilling, der gør det klart, hvorfor 9 tegn fremkommer. Gennem århundrederne har skriften fundet ud af – efter love som jagttageren først gradvis erkender –, hvilke tegn (tegnede) der er de »bedst egnede« og

skal overleve: 6 ud af disse 9 tegn anses for ideelle (for etmålstegnenes vedkommende).

Tomåls- og tremålstegn

Vi har betragtet tegn af etmålsstørrelse, men det siger sig selv og overrasker os ikke, at de samme tegn er anvendelige i dobbelt og tredobbelt størrelse, kaldet tomåls- og tremålstegn. Højest forbløffende er Alvins påvisning af, at de tre tegn (næbtegnene) som skriften stort set viser fra sig som etmålstegn, fordi de hæmmer skrivningen, netop viser sig at være meget klare og i høj grad anvendelige tegn i vor skrift, når de forstørres op til tremålstegn – en ubegribelig hensigtsmæssighed der slår betragteren; det synes næsten som om tegnene kun er ideelle i to størrelser!

Om tomålstegnene, *l* osv., gælder, at alle viser sig højest ønskelige; men pladsen tillader ikke en fuld gengivelse af dem. Læseren kan uden besvær nedskrive tegnene i tremålsstørrelse, de genkendes let i *z* *l* osv. fra skoleskrift, andre har individuel anvendelse, sml. *Jens*, og atter andre er uacceptable i dansk skrift, fx *z*. (Så kaldt gotisk skrift i ældre danske dokumenter kræver særskilt undersøgelse). Vi har fundet frem til det bedst egnede byggemateriale: 6 etmåls-, 9 tomåls- og 3 tremålstegn. Disse tegn er klare, og

Frøre Dansk Haandskrift.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

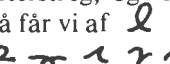
A B C D E F G H I J K L M

N O P Q R S T U V W X Y Z

L a D v H

skriften har bestræbt sig på – ved uophørlig udvælgelse gennem århundreder – at udpege dem og bekæmpe flertydighed. Tegnene er også hurtige, de hæmmer ikke den skrivende, og danskeren kan som regel skrive omkring 30 stavelser i minuttet (det forslår ikke, hvis han vil nedskrive talte ord – taletempoet ligger antagelig omkring 200 stavelser i minuttet, i debat svinger det omkring 250 stavelser, og i hidsig meningsudveksling ansættes et maksimum på en 300 stavelser, hvilket sjældent overskrides).

Halvmålsstreger

Grundbestanddelene af skriften er udredet, men visse fænomener er ikke belyst. Højest interessant er Alvins analyse af fem af stavtegnene i almindelig skrift (det er tankevækkende, at det er de 6 »gode« tegn på nær nedstregen). Når vi tænker os dem bragt ned på halv størrelse – de forsynes med for- og efterstreg, og visse tillempler sker, – så får vi af osv. halvmålstegnene . Nr. 3, som kan kaldes »hage«, og nr. 4, hvis anvendelse ikke uden videre gennemskues, kan modificeres til og (punktslynge, mens nr. 1 og 2 er kredsslynger). Halvmålstegnenes rolle som byggemateriale er beskedne, men må på ingen måde overses.

Kredsslynge kendes bedst fra (stående isoleret i overfeltet); den mødes også i   osv. I ældre tid benyttes »krussedulle« meget i navnetræk, og imponant er utvivlsomt

med et sirligt tilløb af krusseduller og et ligeså ubestemmeligt udløb.

Punktslynge gør tjeneste eksempelvis i skoleskriftens (russiskkyndige

erindrer den fra russ. l og m), bogstavet indøves også med hage , også kendt fra og ; se også , . Lille bølgelinie indleder fx og ses også i , og , mens det spejlvendte forkastes (svenskeren anvender ofte istedenfor to prikker, sml.).

Og den lange bølgelinie mødes i ; den kendes også i og (hvor skolen undertiden foreskriver en »pude« til indledning: ; det spejlvendte genkender vi i

Opstreg

Vi har analyseret nedadgående træk og afledninger. Pladsen tillader kun korte bemærkninger om opstregens væsen. Ganske vist følges stregerne – opstregen og nedstregen – ad, i samme forstand som konsonant og vokal står side om side, men lad os her kort pege på tjekkisk *prst* 'finger' uden vokal; ældre læsere erindrer skolelærerens pedantiske diktat op-ned-op-ned, som passer bedre til »gotisk« skrift. Men opstreg kan søge opefter og på ubestemmelig vis gå over i »venstresving« som i og . Opstreg kan være en bugtet linie, sml.

. Og vi har svært ved at regne det af nedstreg fødte , den lille bølgelinie beroende på , for nedstreg – i synes en betegnelse »henstreg« motiveret. Opstreg er fraværende i (og igen kan vi pege på *prst* fra før). Og opstregen i , et t skrevet med sløjfetræk, gennemskues ikke uden videre. Om opstreg i almindelighed er en ret linie, bliver snarere matematikerens sag; vi nøjes med at pege på, at opstreg »forbereder sig« på at møde nedstreg, betragt fx je i .

Vandret streg har en ubetydelig rolle i vor skriveskrift, en lang

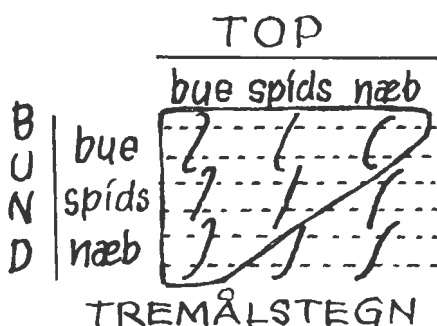
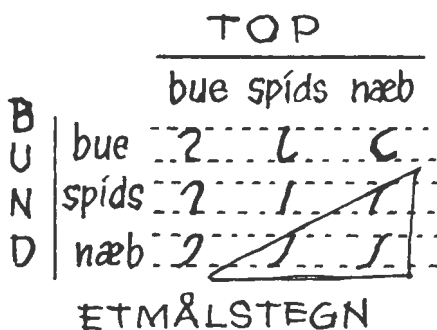
»siger« ingenting, men kan optræde i *т* og *А*; den korte streg er udnyttet i vort *г* og som før nævnt i *т*; endvidere i *г*.

Gennemskæring ses i *х* (i skolen vistnok *х*). Dansk skrift bruger en lille nedstreg (måske kan den bestemmes som halvmålstegn) fritsvævende i *ó*; en prik sættes over vort *и*, og mange har den vane at sætte kort buestykke over *и*; andre buestykker ligger åbentbart udenfor systemet. Og i ikke-danske ord kendes to streger, sml.

Müller. Streger og tegnde-
le i andre sprog, fx fr., spansk, sla-
visk, må forbigås her.

Det der vækker betragterens forbløffelse er, at vi af den simple nedstreg – skrevet i skriftretningen, spændende over eet mål – med rimelighed kan aflede et uhyre lager af tegn og tegnde-
le af anden art – på raffineret måde og samtidig yderst simpelt kombineres til ethvert ønskeligt bogstav. Skriften har kunnet vrage og vælge efter hensigtsmæssighedsprincippet, udskyde uønskede elementer og favorisere de bedst egnede, – og endda er der materiale til-
overs til en mangfoldighed af fantasi-
bogstaver.

Christian Hougaard, f. 1915,
lektor i slavisk ved
Københavns Universitet.

Alvins opstilling (med indhegning af uønskede elementer).

GAB

Der findes stemte og ustemte lyde. Alle vokalerne er stemte, og nogle konsonanter er det, i dansk fx *m*, *n* og *l*; andre fx *p*, *t*, *k*, *s*, er ustemte og udtales uden at stemmebåndene bliver sat i svingninger.

Hoste kan også være både stemt og ustemt. Den ustemte hoste er en tør tøffen, den stemte en række korte, afbrudte råb; når man rømmer sig, er det altid stemt.

På samme måde med nysen. Den kan være ustemt og lyde næsten som når man trækker en øl op, eller den kan være et stemt brøl der får ruderne til at klirre.

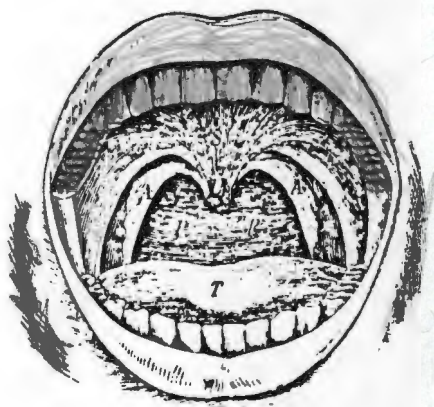
Om man hoster og nyser stemt eller ustemt er vistnok en ren temperament-sag, der er i al fald ingen regler for hvornår man gør det ene eller det andet.

Anderledes med gaben. Det ustemte gab er et langstrakt dybt suk, det stemte er som noget i retning af et mjav fra en kæmpekat. Men det er absolut ikke ligegyldigt hvornår man bruger det stemte gab.

Det ustemte er ganske neutralt: det kan man bruge i enhver situation, og hvis det vækker opmærksomhed, er det kun fordi det af en eller anden grund anses for upassende at gabe, ikke fordi gabet er ustemt.

Men det stemte gab er i modsætning til stemt host og nys kommunikerende. Man meddeler sig til sine omgivelser med sin gaben og fremkalder meget tit kommentarer, enten irettesættelser, medfølelse ord eller bemærkninger om at det er spilleme også søvndyssende, det her.

Jeg kører tit i bus om morgenen med en mand der gaber stemt. Han sætter sig ind mellem alle de vildtfremmede medpassagerer, og når det kommer over ham, gaber han stemt. Ikke særlig højt, men dog følt og tydeligt. Derved inddrager han os andre i sine personlige omgivelser, vi er pludselig sammen med ham! Nogle rykker forskrækkede eller generte lidt væk, for manden overtræder faktisk en anerkendt regel for menneskeligt samvær: man kan ikke gabe stemt blandt folk man ikke taler med.

Andre passagerer reagerer ved at rette situationen op så det hele passer, nemlig ved at give sig til at sludre med gaberne. »Ja, det er ikke sådan at komme op om morgenen!« – og så er den samtale i gang, lige til Islands Brygge.

Men de fleste af os sidder bag frakkekraver og vanter med det indestængte, korrekte og ustemte gab, som sikrer os vores uhjælpelige ensomhed.

Erik Hansen